

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

В. Рум'янцев, член-кореспондент
АПрН України

Московський договір 1654 року: причини укладення та оцінка

Протягом XV – першої половини XVI ст. в Придніпров'ї, на козацьких землях, склалася військово-старшинська система організації суспільно-політичного життя, яка мала основні ознаки державного управління. Ця система містила в собі елементи первинного демократизму і була здатна до впорядкування внутрішнього життя відносно невеличких та соціально однорідних мілітаризованих спільнот.

Протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. розвиток цих українських земель відбувався в умовах політичного домінування польської шляхти, культурно-релігійного утиску та дискримінації, насаджування неприйнятної для України укладу торговельно-господарського життя, полонізації та «розмивання» національної еліти. Як наслідок у середині XVII ст. спалахує могутня народно-визвольна війна, основним гаслом якої було відокремлення від Речі Посполитої і створення незалежної Української держави. Українська державна ідея була реалізована у формі автономії українських земель у складі Речі Посполитої. Статус української автономії та обсяг її повноважень коливався залежно від успіхів української зброї. Але остаточно розірвати державно-правові зв'язки України з Річчю Посполитою в ході народно-визвольної війни 1648–1654 рр. не вдалося¹.

¹ Див.: Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для українського народу. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень. – К., 2004. – С. 7–8.

Під кінець народно-визвольної війни Україна, знесилена і виснажена тривалою боротьбою з Польщею, опинилася у винятково складному геополітичному становищі. Навіть за умови, якби Україна змогла дати відсіч Польщі і проголосити про свою державну самостійність, її б долю вирішували найближчі могутні сусіди — Московське царство та Оттоманська імперія, економічний, воєнний і людський потенціал яких був значно більшим порівняно з Україною. А досягнення компромісу між цими країнами стосовно незалежної Української держави за тих умов важко уявити, оскільки їх геополітичні інтереси щодо України були діаметрально протилежні.

За цих умов український провід, якщо він бажав домогтися державного суверенітету, був змушений звертатися до політики лавірування і ситуативних, короткочасних союзів та комбінацій. Та й дипломатія Б. Хмельницького періоду народно-визвольної війни яскраво це підтверджує. Досить згадати договір про спільні воєнні дії з кримським ханом 1648 р. та турецьким султаном 1649 р., договір про нейтралітет з Трансільванією 1650 р., молдавсько-український воєнний союз 1652 р. та ін.

Після облоги польських військ під Жванцем наприкінці 1653 р., коли перемога українців була очевидною, а довгоочікувана ідея незалежної Української держави мала стати реальністю, становище Б. Хмельницького стало критичним через чергове порушення домовленостей з гетьманом кримським ханом, який не бажав зміцнення Української держави. Сепаратна Кам'янецька угода, укладена в грудні 1653 р. між польським королем і кримським ханом, дозволяла татарам грабувати українське населення та брати ясир по Барське староство. Стосовно України угода не відновлювала умов Зборівського договору, а лише забезпечувала передбачені ним права і вольності козацтва. Крим погодився на негайну окупацію України польськими військами, повернення туди панів, відновлення довоєнних повинностей селян і міщан. Наслідки Жванецької кампанії, яка б мала завершити перемогу України, були для неї катастрофічними: вони позбавляли Україну навіть автономії у складі Речі Посполитої, тобто відкидали її до стану напередодні народно-визвольної війни.

Ситуацію в Україні погіршував занепад господарства, зумовлений постійними нападами татар, тотальною мобілізацією, неврожаєм, пощестями, знищенням промислових заходів, ізоляцією від ринків Західної Європи. Внаслідок цього українське населення все

більше переселялося на схід — на Слобожанщину. Як відзначав М. Грушевський, прилучення України до Росії було зумовлено цим еміграційним рухом¹.

У цій ситуації перед гетьманом гостро постає проблема пошуку воєнно-політичної допомоги у справі відсічі польській експансії і збереження української державності. Реально її можна було одержати від Порту або Москви. Трагедія українського державотворення того часу полягала в тому, що як соборна держава Україна могла виникнути й зміцнити лише під протекторатом одного із сусідів. Не було реальної можливості здійснити перехід до незалежності без попереднього залежного періоду².

Більшість старшини віддавала перевагу московському варіанту, що зумовлювалось декількома чинниками: належністю до православного віросповідання, наявністю в історичній пам'яті українського народу ідеї спільної політичної долі з часів Київської Русі, відсутністю в етнопсихології українців антиросійських настроїв, близькістю мови і культури. До уваги бралася і воєнно-політична слабкість Росії порівняно з Оттоманською імперією, що давало надію на збереження Україною більш повної державної самостійності³.

Йдучи на союз з Росією, Б. Хмельницький розраховував об'єднаними зусиллями нейтралізувати Польщу і одержати можливість подальшого воєнно-політичного та дипломатичного маневру і на цій основі зберегти українську державність і зміцнити міжнародно-правовий статус України.

Московська держава, йдучи на союз з Україною, мала на меті поширити свій вплив на захід, одержати вихід до Чорного моря, створити плацдарм для боротьби з Портою та Річчю Посполитою. Не останню роль відіграло загострення відносин з Польщею та побоювання зближення України з Оттоманською імперією. Враховувалася й перспектива посилення позицій Московської православної церкви, яку відкривав їй альянс з Україною.

Проте Москва йшла на союз важко, оскільки була пов'язана з Польщею Полянським мирним договором 1634 р. і не хотіла мати через Україну зайві зовнішньополітичні ускладнення. Тим більше, що попередній головний союзник Б. Хмельницького — кримський

¹ Див.: Грушевський М. Історія України-Русі. — К., 1931. — Т. IX. — С. 78.

² Див.: Історія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін.; За ред. В. А. Смолія. — К.: 1997. — С. 91.

³ Див.: Там само.

хан розглядав Росію як традиційного геополітичного супротивника. Однак з плином часу російсько-польські стосунки загострювалися і врешті-решт Земський собор у жовтні 1653 р., обміркувавши справу «безчестя» царського імені з боку поляків й утисків православної віри в Україні, а також небезпеку можливого підкорення козаків Туреччині, ухвалив просити царя, щоб він прийняв Б. Хмельницького і Військо Запорозьке «під свою государеву високу руку».

Рішення про об'єднання 18 січня 1654 р. прийняла Переяславська рада. Після цього починається тривалий і складний процес юридичного оформлення відносин між Російською державою і Україною.

В результаті нарад козацької старшини з гетьманом у Корсуні і Чигирині виникає український варіант проекту договору — так звані «Просительні статті» у формі петиції до царя з 23 пунктів. Основна ідея проекту цього договору полягала у встановленні таких міждержавних відносин між Україною і Росією, за яких Україні забезпечувалася державна самостійність, як зовнішня, так і внутрішня, на умовах певного контролю міжнародних відносин з боку царя і виплати цареві данини як компенсації за воєнну допомогу проти зовнішніх ворогів. Таким чином, українська сторона, висувуючи свої умови договору, розуміла його як тимчасовий міждержавний воєнний союз, побудований на васально-сюзеренній основі.

Два тижні тривали переговори з московськими боярами, й нарешті поданий українською делегацією проект було прийнято у формі козацької петиції з 11 пунктів, або «статей», і царських на ті пункти резолюцій, більш відомих як «Березневі статті». У них передбачалося: ст. 1 — право українців обирати старшин зі свого кола і саме через них вносити податки до царської казни; ст. 2 — розміри платні від царського уряду козацькій старшині; ст. 3 — пожалування козацькій старшині млинів «для прогодування»; ст. 4 — розміри витрат казни на козацьку артилерію; ст. 5 — право Війська Запорозького мати дипломатичні зносини з іноземними державами, крім Туреччини і Польщі; ст. 6 — затвердження маєтків київського митрополита; ст. 7–8 — відправлення російських військ під Смоленськ і на польський кордон; ст. 9 — розміри платні козацькій старшині, про яку не йшлося у ст. 2, та рядовим козакам; ст. 10 — наказ донським козакам не порушувати миру з Кримським ханством, доки воно буде союзником Війська Запорозького; ст. 11 —

забезпечення порохом і провіантом козацьких залог у фортеці Кодак і Запорозькій Січі¹.

Переважна більшість царських резолюцій були позитивними і цілком затверджували статті без жодної зміни, але деякі резолюції містили й нові моменти. Загалом царський уряд погоджувався з тим, що договір є міждержавною угодою між Росією і Україною, побудований на основі васальної залежності останньої.

Крім «Березневих статей» 27 березня 1654 р. українці одержали царські жалувані грамоти: Про прийняття України до складу Російської держави, підтвердження прав і вільностей її населення, відпуск із Москви українських послів і посилку гетьману військової печатки; Про збереження прав і вільностей гетьмана Б. Хмельницького і всього Війська Запорозького; Про передачу Чигиринського староства на гетьманську булаву. У цих трьох грамотах були задоволені майже всі вимоги, що містилися у «Просительних статтях», але не потрапили до «Березневих статей».

Відсутність оригіналів зазначених документів та не зовсім чітка в юридичному розумінні формула про перехід гетьмана і Війська Запорозького під «високу руку російського царя» викликали розбіжності в оцінці самої суті договору 1654 р. та його історико-юридичної кваліфікації.

Діапазон поглядів на зміст договору та сутність відносин, які він утворив, є дуже широким: від проголошення безумовного вступу України до Московської держави на правах провінції до визнання повної автономії України на правовій підставі двосторонніх україно-російських договорів. Дослідники різних часів говорили про персональну унію, тобто об'єднання двох окремих держав в особі спільного монарха (В. Сергеевич, А. Філіпов), або про «реальну» унію, коли дві держави зливаються в одну, дістаючи спільні вищі установи (М. Дьяконов). Деякі вчені (М. Корпулов, М. Грушевський, М. Слабченко) вбачали в договорі 1654 р. ознаки васалітету, тобто васальної залежності України від Москви, або вважали, що Україна приєдналася до Москви як автономія (Б. Нольде), вбачали в договорі акт неповної інкорпорації України Московією (І. Розенфельд), і навпаки, визнавали, що умови договору 1654 р. були звичайним воєнним союзом України з Московією, зверненням проти Польщі, подібні до тих, які Б. Хмельницький вже укладав з Кри-

¹ Див.: Хрестоматія з історії держави і права України / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький; За ред. члена-кореспондента Академії правових наук України В. Д. Гончаренка. — К., 1997. — Т. 1. — С. 163–166.

мом та Туреччиною (В. Липинський). За офіційною радянською історіографією Переяславська рада була кульмінаційним моментом у одвічному прагненні українців і росіян до «возз'єднання», а згідно з «Березневими статтями» Україна входила до складу Російської держави на засадах досить широкої політичної автономії¹.

Важко щось додати до зазначених оцінок або суперечити їм. Тією чи іншою мірою всі зазначені елементи були присутні в угоді 1654 р.

Така розбіжність поглядів зумовлена тим, що деякі дослідники оцінюють договір з формально-юридичної точки зору, як документ на момент його укладення, а інші оцінки надано з позицій «пост-фактум», тобто до уваги взяті наслідки, які сталися після укладення цього договору.

На момент укладення договору його формально можна визначити як тимчасовий воєнно-політичний союз між Україною і Росією, спрямований проти Польщі, в якому при формальній рівності сторін гетьман визнавав фактичну васальну залежність від московського царя в окремих сферах на час досягнення мети цього союзу — остаточної ліквідації державно-правової залежності України від Речі Посполитої.

Стосовно відносин, що склалися між Росією і Україною після укладення договору 1654 р., справа здається більш складною. Відсутність оригіналу договору, не зовсім чітке юридичне оформлення договору давали можливість сторонам у подальшому вкладати в нього різний зміст і по-своєму тлумачити сутність відносин, які він утворював і відповідним чином діяти. Проголосивши прийняття України «під високу цареву руку», Москва з перших кроків намагалася якомога більше поширити свій вплив на українське життя, здійснити повну інкорпорацію України, і таким чином реалізувати свої геополітичні інтереси. З іншого боку, гетьман і старшина дивилися на протекцію московського царя як на певну тимчасову комбінацію, котра давала змогу розірвати державно-правовий зв'язок з Польщею і набути бажаної для України державної незалежності.

Надійшла до редколегії 15.04.04

¹ Див.: Українське державотворення: не витребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. — К., 1997. — С. 285—286.